

iiβ Ο Αριστοτέλης ως μονιστής

Στη συνέχεια του τμήματος αυτού της εργασίας μας θα ανιχνεύσουμε όψεις μονισμού στη σκέψη του Αριστοτέλη υποθέτοντας ότι η αριστοτελική θεωρία για την ούσία – με τις κύριες έννοιες που τη συγκροτούν, *μορφή*, *ύλη*, *ένεργεια* και *δυνάμει* και τέλος *έντελέχεια* – έχει άμεσες προεκτάσεις σε μια μονιστική αντίληψη για την ανθρώπινη φύση και την υποκειμενικότητα: η ούσία ως υποκείμενο είναι φορέας ιδιοτήτων, με τις οποίες δεν ταυτίζεται, αντιθέσεων, χωρίς να αποτελεί η ίδια αντίθεση κάποιας άλλης ουσίας και καθορισμών.¹ Το *εἶδος* δε αποτελεί πυρήνα, αλλά και «πυλώνα» σταθερότητας της ουσίας των αισθητών (*Μετά τα Φυσ.*, 1034a 1-4). Το ειδητικό στοιχείο ταυτίζεται με τη *μορφή* του όντος,² είναι εμμενές – immanente – υπάρχει δηλαδή εντός των ορίων του κόσμου και της εμπειρίας³ και γι' αυτό διαδραματίζει για τα αισθητά το ρόλο ασφαλιστικής δικλείδας απέναντι στο δυνητικό κίνδυνο χαώδους αμορφίας,⁴ αποτελώντας παράλληλα τον ένα πόλο του αριστοτελικού διπολικού σχήματος μορφής–ύλης.⁵ Η ταύτιση ουσίας (*τί ἦν εἶναι*) και μορφής του όντος αναδεικνύει την καθαρή ύπαρξή του. Για τον Αριστοτέλη η ταύτιση όντος και μορφής

---

¹ Κ.Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης*, εκδόσεις Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκη, 1962, σελ. 197.

² Κ.Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης*, ό.π., σελ. 199.

³ Ένας καίριος χαρακτηρισμός της αρχαίας όσο και νεότερης μεταφυσικής θεολογίας και οντολογίας που με καταγωγή την ορφικο-ομηρική λέξη *εμμενές*, αποκτά το φιλοσοφικό της βάθος στη σκέψη των Β. Spinoza, G.F. Hegel επανεκτιμώμενος στη σύγχρονη κριτική σκέψη των G. Deleuze, A. Badiou αλλά και A. Negri, K. Καστοριάδη κ.ά.

⁴ Κ.Δ. Γεωργούλης, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, ό.π., σελ. 260.

⁵ Με τον όρο *ύλη* δηλώνεται η φυσική ύλη που χαρακτηρίζει μια οντότητα (*Μετά τα Φυσ.*, 1042a 27-28). Η ύλη, σε αντίθεση με το αμετάβλητο *εἶδος*, δηλώνει το παθητικό στοιχείο, την οντολογική δυνατότητα (*δυνάμει*) του αισθητού. Το υλικό στοιχείο δεχόμενο την ενεργητική επίδραση του είδους, μεταπηδά, μέσω της μεταβολής - που ενδέχεται να είναι κατά τόπον φορά, γένεση ή φθορά, αύξηση ή μείωση - από την απροσδιοριστία της *δυνάμει* κατάστασής του σε *ένεργεια* μορφή, με άλλα λόγια μετατρέπεται σε πραγματωμένη δυνατότητα (Ο.π., 1050a 15-17). Η ύλη σαν να επιζητεί, να επιθυμεί να μετασχηματισθεί σε μορφή. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Προβολές στον Αριστοτέλη*, εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 1998, σελ. 52. Σε αυτό το σημείο φαίνεται σαν να ταυτίζεται το αριστοτελικό *δυνάμει* με την ύλη, εννοιολογικά οριζόμενο ως η δυναμική ικανότητα του όντος για μεταβολή. I. Düring, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, μετάφρ. Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, τ. Β', Αθήνα: Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ., 2009³, σελ. 454.

αποτελεί αναγκαιότητα,⁶ καθώς η μορφή είναι η αρχή της γνώσης του όντος (*Μετά τα Φυσ.*, 1031b 20-21).

iiβ.i Οι αριστοτελικές έννοιες *ἐνεργεία* και *ἐντελέχεια*

Η έννοια που αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε σχέση με τη δημιουργό δράση της ψυχής είναι αυτή του *ἐνεργεία*, η οποία στο φιλοσοφικό στοχασμό του Αριστοτέλη τίθεται ως μια από τις πολλές σημασίες της ουσίας του όντος και θα τη δούμε στη συνέχεια σε συνδυασμό με χωρία των *Μετά τά Φυσικά* και *Περὶ ψυχῆς*.⁷ Η ενέργεια αναφέρεται στο έργο, θεωρείται διαδικασία, η οποία τείνει προς την κατάσταση της πλήρους ανάπτυξης της ιδιάζουσας φύσης του όντος, κατάσταση, η οποία δηλώνεται ως *ἐντελέχεια* (*Μετά τα Φυσ.*, 1050a 21-23)· ως πραγμάτωση του εγγενούς σκοπού, για τον οποίο υπάρχει το συγκεκριμένο ον. Το οντολογικό υποκείμενο αυτής, σύνολο ύλης και μορφής, συνιστά την ατομική ουσία του όντος (*ὄν ἢ ὄν*), που αποτελεί και την αρχή της εξατομίκευσης του *καθ' ἕκαστον*.

Ο Αριστοτέλης δηλώνει ότι το ον έχει πολλές σημασίες και ότι η γνωστική λειτουργία του λόγου αποτελεί τη συνισταμένη της ενότητας και της πολλαπλότητας. Η ουσία διαφοροποιούμενη από τις ιδιότητες του όντος, εγγυάται την ενότητά του, ενώ με την πολυσημία αυτής, την πολλαπλότητά του.⁸ Για να διευκρινίσει το περιεχόμενο του *ἐνεργεία* όντος, χρησιμοποιεί την αποφαιτική μέθοδο σε ένα παράδειγμα της καθημερινότητας: το *ἐνεργεία* ον δεν υπάρχει με τον τρόπο που λέμε ότι ο Ερμής υπάρχει *δυνάμει* στο ξύλο, υπό την έννοια ότι ο τεχνίτης χρησιμοποιώντας το ξύλο μπορεί να κατασκευάσει το

---

⁶ Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, ό.π., σελ. 54.

⁷ Θα δούμε παρακάτω το σθένος της έννοιας αυτής στη διαμόρφωση και κατανόηση του *υποκειμενικού πνεύματος* στην φιλοσοφία του Hegel: σελ. 121 – 126 του παρόντος.

⁸ *Μετά τα Φυσ.*, 1026a 34 - 1026b 2: «Ἄλλ' ἐπεὶ τὸ ὄν τὸ ἀπλῶς λεγόμενον λέγεται πολλαχῶς ... ὄν ἐν μὲν ἦν τὸ κατὰ συμβεβηκός, ἕτερον δὲ τὸ ἀληθές, καὶ τὸ μὴ ὄν ὡς τὸ ψεῦδος, παρὰ ταῦτα δ' ἐστὶ τὰ σχήματα τῆς κατηγορίας (οἷον τὸ μὲν τί, τὸ δὲ ποιόν, τὸ δὲ ποσόν, τὸ δὲ πού, τὸ δὲ ποτέ, καὶ εἴ τί ἄλλο σημαίνει τὸν τρόπον τοῦτον), ἔτι παρὰ ταῦτα πάντα τὸ δυνάμει καὶ ἐνεργεία...». Πρβλε Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, ό.π., σελ. 223-224.

άγαλμα του Ερμή από ξύλο (1048a 31-33). Το *ένεργεία* είναι το *ον* που υπάρχει στην πραγματικότητα, σε αντίθεση με το *δυνάμει ον*, στο οποίο ενυπάρχει δυνατότητα πραγματοποίησης. Το *ένεργεία* προηγείται του *δυνάμει*, τόσο ως προς την ουσία, όσο και ως προς τη γένεση και το χρόνο (1050a 1-4). Εδώ, συνυπολογίζεται η σημασία που λαμβάνει η κίνηση στην αριστοτελική σκέψη ως μεταβολή, διακριτή ωστόσο από την ενέργεια και οριζόμενη ως ατελής ενέργεια (*Περὶ ψυχῆς*, 431a 6-7). Θεωρείται ως καταλυτικός παράγοντας μετάπλασης της ύλης σε μορφή.⁹ Καθώς η ατομική ο-ντότητα υφίσταται την επίδρασή της, μπορεί να διαλυθεί, φθείρεται κι εξαφανίζεται. Ουσιαστικά όμως δεν πρόκειται περί φθοράς, καθώς η ύλη μεταπίπτει σε άλλη λιγότερο ή περισσότερο καθορισμένη μορφή, το δε *εἶδος* μεταδίδεται μέσω της ενέργειας σε άλλη ύλη, την οποία μορφοποιεί.¹⁰ Ο Αριστοτέλης, με αυτές τις προϋποθέσεις υποστηρίζει ότι η διαίωσις του είδους δεν ἐγκείται πλέον στην ατομική μονάδα, αλλά στην διαδοχική ενσωμάτωσή του σε άλλα όντα, όπως π.χ. στη γονιμοποίηση του θηλυκού από το αρσενικό.¹¹

iiβ.ii Το *πρῶτον κινῶν ἀκίνητον* και η «δημιουργός» ψυχή

Στα ακόλουθα θα διατρέξουμε εν συντομία τις θέσεις που υποστηρίζει ο Αριστοτέλης σχετικά με το *πρῶτον κινῶν ἀκίνητον*¹² στο πλαίσιο της θεωρίας του για την ουσία. Αρχικά, ας δούμε ότι το αριστοτελικό *ένεργεία ον* εκδιπλώνει όλη τη σημασία του στην έννοια, *πρῶτον κινῶν ἀκίνητον*, ως καθαρή ενέργεια (*Μετά τα Φυσ.*, 1072 a 25-26), αλλά και αιώνια πηγή ζωής για το σύμπαν (1072 b 27). Εκτελεί την τέλεια κυκλική κίνηση (1073 a 31-32) και η ενέργειά του πηγάζει από την νόησή του. Η έννοια αυτή της νόησης ως *νόησις νοήσεως*

---

⁹ Κ.Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης*, ό.π., σελ. 207.

¹⁰ Ο.π., σελ. 205.

¹¹ W. Jaeger, *Aristotelis Metaphysica*, ό.π., *Μετά τα Φυσ.* 1071b a 29-31.

¹² Κατά το μάλλον, στα κεφάλαια 6, 7, 9 και 10 του βιβλίου Λ, των *Μετά τα Φυσικά* και σε σχετικά χωρία των *Φυσικών*.

σημαίνει την ταύτιση νοούντος και νοουμένου (1074 b 33-35). Το *κινοῦν ἀκίνητον* αντι-προσωπεύει το πρώτο αίτιο της κίνησης στη φύση. Συνδέοντας δε τις *Περὶ ψυχῆς* απόψεις του για το φυσικό σώμα, κινούμενο υπό του ποιητικού ενεργητικού αιτίου και υφιστάμενο την ενέργειά του, γίνεται όμοιο με αυτό (*Περὶ ψυχῆς*, 417a 18-21).

Καθώς στο *κινοῦν ἀκίνητον* ποιητικό και τελικό αίτιο ταυτίζονται, τα αισθητά όντα θέλοντας να κατακτήσουν τη θεία αιωνιότητα προσπαθούν να μοιάσουν στο *κινοῦν ἀκίνητον* συντηρώντας την ύπαρξη και λειτουργική δράση τους στον κύκλο της αναπαραγωγής και διατήρησης του είδους.¹³ Ο Αριστοτέλης μιλά για τρία είδη ουσίας, τις αισθητές– φθαρτές, όπως για παράδειγμα είναι οι φυτικοί οργανισμοί, με αυταπόδεικτη ύπαρξη, τις αισθητές – άφθαρτες που χαρακτηρίζονται από κίνηση και αφθαρσία και τις αιώνιες άυλες και χωριστές, που δεν έχουν σχέση με τον αισθητό φαινομενικό κόσμο.¹⁴ Θεωρεί δε αναγκαίο να υπάρχει (1071b3– 5) και μάλιστα να προηγείται των υπολοίπων η μία αιώνια, μη κινητή ουσία.¹⁵ Ενδιαφέρεται όμως και για την υφή της ουσίας αυτής χαρακτηρίζοντάς την άφθαρτη και αιώνια, κάτι χωριστό από την αισθητή πραγματικότητα που συνίσταται από ουσίες φθαρτές. Όπως μας πληροφορούν οι αισθήσεις μας μέσω της εξωτερικής παρατήρησης των φαινομένων, κάποια πράγματα κινούνται χωρίς να κινούν άλλα και άλλα κινούνται από εξωτερική αιτία. Συλλαμβάνουμε συνεπώς ως λογικά αναγκαία την έννοια ενός πράγματος που κινεί μεν, αλλά μέσα του περιλαμβάνει και την αρχή της κινήσεως, χωρίς να την δέχεται δηλαδή από μίαν άλλη εξωτερική αιτία. Αυτό το πράγμα είναι

---

¹³ M. Vegetti, *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*, εκδόσεις Π. Τραυλός, Αθήνα, 2000, σελ. 241.

¹⁴ Στο 6^ο και 7^ο κεφάλαιο του Α των *Μετά τα Φυσικά*.

¹⁵ Στο *Μετά τα Φυσ.* 1071b 4-5, γίνεται φανερό πως δε θέλει να αποδείξει μόνον την ύπαρξη μίας αιώνιας ουσίας, αλλά και πως αυτή η ουσία είναι ακίνητη. Βλ. E. Berti, «Unmoved mover(s) as efficient causes(s) in *Metaphysics* Λ6», εις M. Frede, & D. Charles, *Aristotle's Metaphysics Lambda, Symposium Aristotelicum*, Clarendon Press, Oxford 2000, σελ. 182.

αναγκαστικά ένα κινούν, που δεν προϋποθέτει άλλο κινούν,¹⁶ είναι δηλαδή ένα *πρῶτον κινούν ἀκίνητον*.

Η λογική αναγκαιότητα του πρώτου κινούντος εξηγεί τόσο την αρχή της κίνησης στο σύμπαν, αλλά αποτελεί και προϋπόθεση, για να αποφύγουμε το άπειρο. Ο Αριστοτέλης επίσης αποδεικνύει λογικά την αιώνια και άφθαρτο φύση της πρώτης κινητικής αιτίας: καθώς η κίνηση είναι αιώνια, θα υπάρχει λογικά και μία αιώνια ουσία που κινείται αιωνίως, *αἴδιος* και συνεχής.¹⁷ Η δε κίνηση που έχει αυτά τα χαρακτηριστικά είναι μόνον η κυκλική κίνηση, άρα – σύμφωνα με μια ερμηνευτική προέκταση – και το σώμα που κινείται έτσι, το οποίο ταυτίζεται με τα ουράνια σώματα, το *κυκλοφορητικόν σῶμα*. Το ὄν αυτό είναι άριστο και έμψυχο, φορέας της άφθαρτης αιώνια κινούμενης ουσίας και λογικά απότοκο μίας ενέργειας που της προσέδωσε αυτήν την κίνηση επιδρώντας πρώτη στην επόμενη ουσία που απέκτησε κίνηση.¹⁸ Φαίνεται δε ότι αυτή η πρώτη ουσία πρέπει να είναι αιώνια και ακίνητη, λόγω της μη αισθητής και άυλης φύσης της.¹⁹

---

¹⁶ Τ. Πετζοπούλου-Βαλαλά, *Προβολές στον Αριστοτέλη*, Θεσ/νίκη, εκδ. Ζήτρος, 1998, σελ. 141.

¹⁷ *Φυσ.* 259b 32-260a: όπου το *πρῶτον κινούν ἀκίνητον* όχι μόνο είναι *αἴδιον* και αυτοκινούμενον, αλλά οντολογικά και χρονικά πρώτο. Πρβλε Τ. Πετζοπούλου-Βαλαλά, ό.π., σελ.146 - 148, E. Bertl, ό.π., σελ.183 και M. Frede, «Introduction», εις M. Frede και D. Charles, ό.π., σελ. 27.

¹⁸ Η έννοια του κυκλοφορητικού σώματος – ως του κινητού όλου των ουρανίων σωμάτων - όπως και η υπόθεση ύπαρξης μιας ενιαίας άφθαρτης κινητής ουσίας ως συνέπειας της δράσης του πρώτου κινούντος αποτελεί απόρροια συλλογισμού και επιχειρηματολογίας του Αλεξάνδρου Αφροδισιέως (ψευδο-Αλεξάνδρου), όταν σχολιάζει το αντίστοιχο χωρίο του Λ6 των *Μετά τα Φυσικά*: Ψευδο-Αλέξανδρος, *Σχόλια εις το Λ' των Μετά τα φυσικά Αριστοτέλους*, σελ. 686, 9-11 και 696, 1-3. (*Alexandri Aphrodisiensis in Aristotelis metaphysica commentaria*, επιμ. M. Hayduck, εκδ. De Gruyter, 1891, σελ. 668-721). Πρβλε *Περί ουρανού*, 279a18-22 όπου, κατά τον Σιμπλίκιο, αναφέρεται μάλλον στην των *άπλανων σφαιραν*, στο θείο *κυκλοφορητικόν σῶμα*. βλ. Σιμπλ., *Εις τα του Αριστοτέλους Περί ουρανού*, σελ. 287, 19 - 288,12 και σελ. 290, 1 κ.εξ., όπου αμφισβητεί την αρχική του υπόθεση (*Simplicii in Aristotelis de caelo commentaria - Commentaria in Aristotelem Graeca*, επιμ. J. L. Heiberg, εκδ. Walter de Gruyter, 1894). «Στο χωρίο αυτό τα ουράνια σώματα χαρακτηρίζονται ως *ἀναλλοιώτα* και *ἀπαθή* και τους αποδίδεται η *ἀρίστη* και *αὐταρκεστάτη* ζωή. *Περί ουρανού*, 286a 8-11, και Σιμπλ., ό.π., σελ. 397, 4-15. *Φυσ.* 250b 11-18.» αναφέρει στο εμπεριστατωμένο άρθρο της η Μ. Μουζάλα, «Κινήσις, νους και ζωή στην αριστοτελική οντολογική θεολογία του Λ' βιβλίου των *Μετά τα φυσικά*» εις *Φιλοσοφείν*, τ. 12, Ιούνιος 2015, σελ. 195 – 219. Πρβλε M. Frede, ό.π., σελ. 30 και E. Bertl, ό.π., σελ.182.

¹⁹ *Μετά τα Φυσικά*, Λ 6, 1073a 25: «ἢ μὲν γὰρ ἀρχὴ καὶ τὸ πρῶτον τῶν ὄντων ἀκίνητον καὶ καθ' αὐτὸ καὶ κατὰ συμβεβηκός, κινούν δὲ τὴν πρώτην αἴδιον καὶ μίαν κίνησιν». Το πρώτο κινούν εμφανίζεται ως αναγκαία έννοια, για να μπορέσει να εξηγηθεί και η αρχή της κίνησης, *Φυσ.* 260a 2.

Η πρώτη ουσία εκτός των άλλων χαρακτηριστικών της πρέπει να είναι και ενέργεια, να ενεργεί, εφ' όσον παράγει κίνηση σε άλλα σώματα κι επί πλέον να έχει μόνο νοητική και όχι φυσική δράση, μια ενέργεια επομένως που δεν ανάγεται στο σώμα, άμεση, εποπτική. Ενώ στην περίπτωση του ανθρώπου η γνώση εξαρτάται από την αίσθηση και τη φαντασία, στην περίπτωση του πρώτου κινού-ντος η γνώση αναφέρεται στο άριστον και άριστον είναι μόνον ο θεός. Το αντι-κείμενο της γνώσης του είναι ο ίδιος ο εαυτός του, ένας νους που νοεί τον εαυτό του μετέχοντας στη φύση του νοητού: νους και νοητό ταυτίζονται.²⁰

Το *πρῶτον κινῶν ἀκίνητον* λαμβάνει όλα τα θετικά στοιχεία και τους προσδιορισμούς εκείνους που μπορούν να περιγράψουν κάτι το άριστον, γιατί εάν δεν προϋπήρχε, αφού το ίδιο είναι κάτι άριστο, δεν θα είχε ακολουθήσει τίποτα καλό. Ονομάζεται και *νοῦς*, ενώ προσδιορίζεται ως ζώη κι ενέργεια, ως θεός.²¹ Σύμφωνα με το Λ6 των *Μετά τὰ Φυσικά*, είναι καθαρή ενέργεια απόλυτα απαλλαγμένη από το δυνάμει στοιχείο, κινητικό και ποιητικό αίτιο, χωρίς να παρουσιάζει καμία μεταβολή, καθότι ακίνητη, ενώ προκαλεί την πρώτη κατά το είδος της κατά τόπον κίνησης που είναι η κυκλική κίνηση του ουρανού, μιας ουσίας ενεργού μεν και άφθαρτης, αλλά αισθητής (1072a 26 – 1072b 13). Μπορεί να συλλαμβάνεται με δύο διαφορετικούς τρόπους, δηλαδή ως η χωριστή και διακριτή τελική και μορφική αιτία της εὐτακτης συμπαντικής κίνησης, αλλά ο νους και το αντικείμενό του είναι ένα και το αυτό. Επί πλέον, χαρακτηρίζεται από το ότι ενέχει στον εαυτό του το δικό του σκοπό – τέλος – το πραγματοποιημένο τέλος του σύμπαντος και για τούτο *ἄριστον και κάλλιστον*. Είναι *νοητόν*, φύσει απλό, αποκλειστικά και μόνο *εἶδος* και όχι κάτι σύνθετο από

---

²⁰ Τ. Πετζοπούλου-Βαλαλά, *ό.π.*, σελ.146-148 και Μ. Frede, *ό.π.*, σελ.32.

²¹ Στο τέλος του Λ7 των *Μετά τὰ Φυσ.*: 1072b 21-1073a 11. Η ποιότητα και ο θεϊκός χαρακτήρας του *πρώτου κινῶντος ἀκινήτου* έχουν ποικιλοτρόπως σχολιασθεί κι ερμηνευθεί από παλιότερους ή νεότερους μελετητές: ως θεός χωρίς επίγνωση του σύμπαντος (W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, μετάφρ. Μ. Μητσού, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2001), ως η ανώτατη από όλες τις ουσίες (I. Düring, *Ο Αριστοτέλης*, τ.1, 2, μετάφρ. Π. Κοτζιά-Παντελή, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006), ως θεϊκή πρωταρχή κάθε κίνησης (E. Berté, *ό.π.*, σελ. 181 - 206). Η ίδια η έννοια του ενός θεού των μονοθεϊστικών θρησκειών ή η θεωρία του Big Bang στην αστροφυσική θεωρείται ότι ανάγονται στις αναλύσεις αυτές του Αριστοτέλη.

ἔλη και εἶδος.²² Λέγεται ακόμη πως αποτελεί *διαγωγή*, επειδή μοιάζει με την ανώτερης ποιότητας ζωή, την οποία ένας άνθρωπος μπορεί να συνειδητοποιήσει ότι βιώνει σε πολύ αραιό, σπάνιο και προσωρινό χρονικό διάστημα. Ζει σε μια κατάσταση διαρκούς ηδονής, ομορφιάς κι ευχαρίστησης, κάτι που για τους ανθρώπους είναι αδύνατον: η ενέργεια του πρώτου κινούντος – του πρώτου αιτίου – ως νόηση του ίδιου του εαυτού του είναι κάτι ευχάριστο (1072b 15–16). Ο Αριστοτέλης αναπτύσσει την πρωτότυπη όσο και παράδοξη θέση ότι το *πρῶτον κινῶν ἀκίνητον* ως κινητικό αίτιο μπορεί να κινεί, να προκαλεί κίνηση χωρίς το ίδιο να κινείται: η κίνηση του πρώτου ουρανού για παράδειγμα είναι απότοκο της κίνησης που του προκάλεσε το *πρῶτον κινῶν ἀκίνητον*, όντας καθαρή ενέργεια και χωρίς καθόλου να μετέχει του *δυνάμει* στοιχείου: το γεγονός ότι η δύναμις αποκλείεται να είναι αίτιο της κίνησης του ουρανού, καθώς και το συνακόλουθο συμπέρασμα πως η ακίνητη ουσία είναι ενέργεια, και μάλιστα καθαρή ενέργεια, σημαίνει πως είναι κατ' ανάγκην ακίνητη, γιατί όπου δεν υπάρχει καθόλου το στοιχείο του *δυνάμει*, δε μπορεί να υπάρξει κίνηση.²³

Αναλυτικότερα, η δράση του πρώτου κινούντος περιγράφεται στα κεφάλαια 6, 7 και 9 του Λ των *Μετά τά Φυσικά*, και ένα από τα περισσότερο ενδιαφέροντα σημεία είναι η ιδιότυπη θεωρία μετάδοσης της κίνησης στον ουρανό, στην αιώνια άφθαρτη κινητή ουσία.²⁴ Παραβάλλοντας αντιλήψεις που εκτίθενται στα *Φυσικά* γίνεται φανερό πως το *πρῶτον κινῶν ἀκίνητον* προκαλεί την κίνηση μέσω της νόησης στα άλλα σώματα (*Φυσ.* 259b), ενώ το ίδιο παραμένει ακίνητο και ότι η υφή του *κινῶντος ἀκινήτου* είναι αντίθετη από την

---

²² Πρβλε Μ. Frede, ό.π., σελ. 36 και Τ. Πετζοπούλου-Βαλαλά, ό.π., σελ.153-156, J.G. De Filippo, «Aristotle's Identification of the Prime Mover as God», εις *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 44, No. 2, 1994, σελ. 393-409.

²³ *Μετά τα Φυσ.*, 1071b 17-20. Πρβλε Ε. Bertì, ό.π., σελ.185 – 187 και *Αριστοτέλους πρώτη φιλοσοφία τα μετά τα Φυσικά*, μετάφρ. Κ.Δ. Γεωργούλη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1973, σελ. 263-264.

²⁴ Για το *κυκλοφορητικόν σῶμα* και περί της νοητικής πράξης της *ἐφέσεως* του πρώτου κινούντος, ως ακίνητης νοητής ουσίας (δες και υποσημ. 249). Συνεπώς, βρίσκεται κάποια ταύτιση μεταξύ του κινούντος με την νόηση. Αυτό που κινεί χωρίς να έρχεται σε επαφή με το κινούμενο σώμα, είναι η *νόησις* τους πρώτου κινούντος. Το αρχικό αίτιο εξ άλλου απαιτεί το τελικό αίτιο στην αριστοτελική οντολογία. Πρβλε J.G. De Filippo, ό.π., σελ. 395 - 396, Τ. Πε-τζοπούλου-Βαλαλά, ό.π., σελ. 148 - 152 και Ε. Bertì, ό.π., σελ. 190 - 193.

κατάσταση των υπόλοιπων σωμάτων, τα οποία έχουν τρόπον τινά εξάρτηση ως προς την κίνησή τους από την ακινησία, το άπειρο και ενεργό *πρῶτον κινῶν ἀκίνητον*.²⁵

---

²⁵ Φυσ. 260a 12. Πρβλε I. Düring, *ό.π.*, σελ.113-114.

iiγ Hegel & Αυτοσυνειδησία

Ο Hegel αποδέχεται την αριστοτελική ερμηνεία του όρου *ενέργεια* ως ενεργοποίηση μιας δυνατότητας πρωταρχικά εμμενούς στο υποκείμενο της μεταβολής ή κίνησης (*υποκειμενικότητα*). Ειδικότερα την ορίζει ως διαδικασία αυτοαναφοράς του υποκειμένου, η οποία εκδηλώνεται άλλοτε ως αυτοθεμελίωση της ουσίας στον λόγο, από την τελεολογική διαδικασία στη φυσική ζωή, από την ανθρώπινη ουσία στις μορφές γνώσης και δράσης μιας προφανέστατα ελεύθερης και αυτοκαθοριζόμενης διάστασης, ως απόλυτη νόηση (*πνεύμα*) που ενυπάρχει στο αντικείμενό της.²⁶

iiγ.ι Η υποκειμενικότητα του πνεύματος κατά τον Hegel

Το *υποκειμενικό πνεύμα* στο εγγεγραμμένο σύστημα ξεπηδά μέσα από τη φύση και προσπαθεί να επιστρέψει στον εαυτό του από αυτήν. Την προϋποθέτει, ενώ ταυτόχρονα προηγείται αυτής ως *αλήθειά* της.²⁷ Με τον όρο *αλήθεια*, κατά τον Herbert Marcuse,²⁸ ο Hegel δηλώνει την κατάσταση της πραγματικότητας, σύμφυτη με την ολοκλήρωση των δυνατοτήτων του πνεύματος που διατελεί εν ελευθερία, που αξιοποιεί δηλαδή όλες τις αντικειμενικές δυνατότητές του, ως μορφές αντικειμενικής αλήθειας, ήτοι είναι αυτό που *μπορεί να είναι*, σε μια διαδικασία που ο φυσικός χώρος ακολουθεί όντας σε κατάσταση τυφλής αναγκαιότητας. Η φύση παύει να είναι εξωτερικό δεδομένο, αλλά αναδεικνύεται σε ιδανικό πεδίο κατάκτησης του πνεύματος, που αρχικά απορροφημένο από τη φύση, λειτουργεί ως παράγωγό της. Στο τέλος της διαδικασίας αξιοποίησης των

---

²⁶ Al. Ferrarin, *Hegel and Aristotle*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, σελ.18, 7. Η συγκριτική αυτή παρουσίαση Αριστοτέλη – Hegel με βάση την πρόσφατη μελέτη του Al. Ferrarin, δεν πρέπει να εκληφθεί ως σκόπιμη παράλειψη ιστορικών σταδίων ή σημαντικών φιλοσοφικών σχολών, όπως του στωικισμού και του νεοπλατωνισμού που μετασχηματίζουν βαθμιαία τον πλατωνικό-αριστοτελικό δυισμό προς μια ενική και μονιστική κοσμολογία – ηθικού, θεολογικού περιεχομένου, που προσδίνει νέο νόημα στον άνθρωπο ως δημιουργικό υποκείμενο. Η παράλειψη γίνεται για λόγους οικονομίας της διάρθρωσης της μελέτης.

²⁷ Al. Ferrarin, *ό.π.*, σελ. 237.

²⁸ H. Marcuse, *Λογική και Επανάσταση*, μετάφρ. Φ. Κονδύλης, τ Α΄, Ι.Δ. Αρσενίδης, Αθήνα, 1954, σελ. 41 κ.ε.

δυνατοτήτων του όμως, ανακαλύπτει τον εαυτό του και ότι αυτός είναι η μόνη αιτία της διαδικασίας αυτής. Σε αυτήν την περίπτωση η πραγματικότητα ανάγεται σε παράγωγο αλλά και φορέα του πνεύματος.

Το υποκειμενικό πνεύμα αντικειμενοποιεί, νοεί τον εαυτό του και την σταδιακή εξέλιξή του ως αντικείμενο, ενώ γνωρίζει τις στιγμές του, με το να τις κατανοεί ως αυτοκαθορισμό της απόλυτης ιδέας. Η δε απόλυτη ιδέα νοείται ως (i) ουσία του πνεύματος και ii), πραγμάτωση της ουσίας στη συγκεκριμένη ύπαρξη, στην οποία αναφέρεται και γνωρίζει τον εαυτό της, καθώς είναι για τον εαυτό της συγκεκριμένο πνεύμα. Παρατηρείται λοιπόν ότι η πορεία αυτογνωσίας και αυτοσυνειδησίας του πνεύματος αναλογεί στην αριστοτελική διαδικασία που εκφράζεται με την έννοια *νόησις νοήσεως του κινουόντος άκινήτου*.²⁹

Η μεταβαλλόμενη σχέση ανάμεσα στο υποκειμενικό πνεύμα και τα αντικείμενά του είναι ο καθοριστικός παράγοντας της εξελικτικής πορείας της εμπειρίας που οδεύει προς την αληθινή γνώση.³⁰ Στο αρχικό της στάδιο το αντικείμενο – θέση στέκει απέναντι στο υποκείμενο ως ανεξάρτητο και σταθερό μόρφωμα – αντίθεση. Με την πρόοδο της γνώσης, το αντικείμενο αντλεί την αντικειμενικότητά του από το υποκείμενο, ήτοι το αντικείμενο αναφέρεται στο υποκείμενο, κατά την εγγελιανή σημασία της *προθετικότητας*, υπάρχει επειδή το γνωρίζει το υποκείμενο. Μέσω της διαδικασίας αυτονόησης του πνεύματος, ο άλλος – ως αντικείμενο – που φέρει το πνεύμα, γίνεται και αντικείμενο του πνεύματος, γίνεται ο «δικός του άλλος», ως σύνθεση υποκειμένου – αντικειμένου. Το υποκείμενο επομένως υποστασιοποιείται οντολογικά ως η δύναμη του όντος να είναι ο εαυτός του, μέσα από τη διαλεκτική του σχέση με τον άλλο.³¹ Το πραγματικό αντικείμενο καθορίζεται και συνίσταται από τη διανοητική δράση του υποκειμένου, πρωτογενώς από την άμεση φυσικότητα των

---

²⁹ Al. Ferrarin, ό.π., σελ. 238.

³⁰ Ο.π., σελ. 120.

³¹ H. Marcuse, ό.π., σελ. 93.

αισθήσεων και των συνηθειών του πνεύματος και δευτερογενώς από την ενδιάμεση δεύτερη φύση του, αυτήν της έννοιας του δικαίου, που ολοκληρώνεται με τους θεσμούς,³² μέσω μιας νοητικής εξέλιξης που καταλήγει στην ταύτιση υποκειμένου και αντικειμένου.³³ Το *γνώθι σαυτόν* για τον Hegel σημαίνει μια εντολή, ένα *δέον*.³⁴ συνίσταται στη κίνηση, ως την πορεία πραγμάτωσης της ουσίας του πνεύματος στη συγκεκριμένη ύπαρξή του, του λόγου στην πραγματικότητά του,³⁵ καθώς θεωρεί ότι κάθε τι το έλλογο είναι πραγματικό και κάθε τι το πραγματικό, έλλογο, κατ' αναλογία με την αριστοτελική ταύτιση ουσίας – του *τί ἦν εἶναι* – και μορφής – αυτού που καθορίζει την αισθητή ύπαρξη.

Στον εγγελιανό στοχασμό, το πνεύμα ως *δυνάμει* όλων των πραγμάτων³⁶ είναι η κίνηση της ιδιοποίησης της πραγματικότητάς του, αλλά και ενέργεια, δηλαδή το έργο της αυτοπραγμάτωσης και εξέλιξής του κατ' αναλογία με το αριστοτελικό δίπολο *δυνάμει* – *ἐνεργεία*. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί *εμμενές* στοιχείο του συστήματος που συνιστά η ενεργός ύπαρξη του όντος, όπως εξ άλλου και στην αριστοτελική σκέψη.³⁷ Οι διάφορες μορφές γνώσης και δράσης αποτελούν στιγμές μιας μοναδικής διαδικασίας, της πορείας του πνεύματος προς την αυτογνωσία του ως απόλυτου και πραγματικού υπόβαθρου της «αποκάλυψής» του στον εαυτό του.³⁸ Αυτή η αποκάλυψη συνίσταται στο γεγονός ότι το υποκείμενο ως αιτία προϋπάρχει των αντικειμένων αναδεικνύοντας έναν πραγματικό κόσμο νοηματοδοτούμενο μόνον μέσα από το περιεκτικό *δυνάμει* της συνείδησής του.³⁹

---

³² Al. Ferrarin, *ό.π.*, σελ. 238.

³³ *Ο.π.*, σελ. 250.

³⁴ *Ο.π.*, σελ. 238.

³⁵ H. Marcuse, *ό.π.*, σελ. 41.

³⁶ Al. Ferrarin, *ό.π.*, σελ. 241.

³⁷ *Ο.π.*, σελ. 255.

³⁸ *Ο.π.*, σελ. 243.

³⁹ H. Marcuse, *ό.π.*, σελ. 121.

Καθήκον της αυτογνωσίας του πνεύματος είναι η ανακάλυψη της αιωνιότητάς του και η ανάδυσή του πέρα από τη φύση. Το πεπερασμένο της αυτοτέλειάς του καθορίζεται ως διαχωρισμός περιεχομένου και μορφής. Το πνεύμα αντιλαμβάνεται τη απειρότητά του καθώς «μολύνεται» με εξωτερικότητα κατά την πορεία της οικειοποίησης και αυτοδιαμόρφωσής του. Στο τέρμα της πορείας αυτής πραγματώνονται όλες οι δυνατότητές του, ήτοι το πνεύμα μετουσιώνεται σε νου απόλυτης και άπειρης αυτογνωσίας, της *έντελεχίας* του ζωντανού πνεύματος.⁴⁰ Η ψυχή είναι ζωή του πνεύματος, ιδέα – ουσία – αυτοεξέλιξη και τελικά ταύτιση υποκειμένου και αντικειμένου μέσω της διαλεκτικής σχέσης με τα άλλα υποκείμενα.⁴¹ Η πραγμάτωση του υποκειμένου προς την ελευθερία του από κάθε συνθήκη, αποτελεί πρόταγμα για την ιδεαλιστική φιλοσοφία.

iiγ.ii Η εγγελιανή και αριστοτελική έννοια του νοητικού υποκειμένου

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η μορφή ενός οργανικού όντος δεν είναι καθ' οιανδήποτε έννοια ένα είδος εξιδανίκευσης της ύλης. Αντίθετα, στο εγγελιανό σύστημα το υποκειμενικό πνεύμα ως *εμμενής αλήθεια* της υλικότητας, η αλήθεια, για την οποία η ύλη αυτή καθ' αυτήν δεν έχει πραγματική υπόσταση,⁴² μεσολαβεί και υποκαθιστά οποιαδήποτε ποσοτική και ποιοτική «αλλοίωση» – την αρνητικότητα υπό άλλη έννοια – του αντικειμένου, ώστε αυτό να παραμένει στα συστατικά του αναλλοίωτο και σε όλα τα επίπεδα των σχέσεών του με άλλα α-ντικείμενα.⁴³ Η αριστοτελική *έντελέχεια* αποτελεί την κατάληξη της αυτοεξελικτικής πορείας του όντος προς την εξατομίκευσή του, ενώ η εγγελιανή τελεολογία σηματοδοτεί το τέρμα της αυτοεξελικτικής πορείας του υποκειμενικού πνεύματος

---

⁴⁰ Al. Ferrarin, *ό.π.*, σελ. 255.

⁴¹ *Ο.π.*, σελ. 241.

⁴² *Ο.π.*, σελ. 254.

⁴³ H. Marcuse, *ό.π.*, σελ. 93.

προς την αυτοσυνείδηση και την αυτογνωσία, μέσα από την πολυδιάστατη διαλεκτική σχέση του με τα υπόλοιπα όντα.

Στο αυστηρά ιεραρχημένο αιτιακά καθορισμένο αριστοτελικό κοσμοείδωλο, το *ένεργεια* ον, μια από τις πολλές σημασίες του όντος είναι το έργο, η εξέλιξη ενός όντος από την κατάσταση της οντολογικής δυνατότητας – *δυνάμει* – στην πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας – *ένεργεια*. Η εξέλιξη αυτή καταγράφεται ως μεταβαλλόμενη διαδικασία προς την εξατομίκευση, αλλά και την διαιώνιση του όντος, συντελούμενη δια της κίνησης που εδράζεται στην ψυχή. Η μεν εξατομίκευση αφορά στην πλήρως ανεπτυγμένη αυτόνομη ύπαρξη του όντος, την αυτο–πραγμάτωσή του μέσα στον αισθητό κόσμο – ως *έντελέχεια*, η δε διαιώνιση επιτελείται σύμφωνα με το πρότυπο, ζωοποιό, αυτονοούν και αυτοδύναμο *ένεργεια* ον της αριστοτελικής πραγματικότητας – το *κινοῦν ἀκίνητον*, έναν υποκινητικό παράγοντα του οντολογικού συστήματος του υποκειμένου.

Ο Hegel προτάσσοντας μια ιδεαλιστική φιλοσοφία χειραφέτησης του οντολογικού υποκειμένου, αλλά και κοινωνίας του με τα υπόλοιπα όντα, παρουσιάζει το *ένεργεια* ον ως *υποκειμενικό πνεύμα*. Πρόκειται για το έλλογο ον, το οποίο μέσα από μια διαδικασία διάδρασης με τη φύση συνειδητοποιεί την ταυτότητά του καθώς υποστασιοποιείται συμμετέχοντας με την διπλή ιδιότητα της αιτίας και του αποτελέσματος. Νοώντας τον εαυτό του ατενίζει έναν έμψυχο εαυτό, περιέχοντα όλα τα υπόλοιπα όντα–αντικείμενα, τα οποία έχει οικειοποιηθεί και κατακτήσει δρώντας διανοητικά σε μια δυναμικής φύσης διαλεκτική σχέση που προσδιορίζεται μέσω του τριαδικού σχήματος, θέση–αντίθεση–σύνθεση. Η *έντελέχειά* του ως ζωντανού πνεύματος συνίσταται στην μετάπλασή του σε έναν νου άπειρης αυτογνωσίας και υψίστου βαθμού αυτοσυνειδησίας που έχει πραγματώσει όλες τις οντολογικές δυνατότητές του. Έναν νου, ο οποίος λειτουργεί ως ενοποιητική φύση των αντιθέσεων μη διαχωριζόμενος από τα νοητά αντικείμενά του.